

нування Січі, Г. Потьомкін такий промах вирішив зачислити на рахунок запорозької старшини. Не бажаючи афішувати свої помилки, Г. Потьомкін у листі до імператриці звинувачував старшину у „великому злочині” та вимагав смертної кари останнім. Проте враховуючи, що смертна кара не мине безслідно й можливе виявлення небажаних для Г. Потьомкіна фактів, він просить Катерину II про відправлення старшин на вічне ув'язнення до монастирів²⁵. Таким чином, стає зрозумілим, що перебуванням у „кам'яному мішку” кошовий „завдячує” безпосередньо колишньому прихильнику козацтва Г. Потьомкіну, який неодноразово називав П. Калнишевського „батьком”. Хоча свого часу В. Степовий і В. Біднов назвали Г. Потьомкіна зовсім не зрадником козацтва й основним винуватцем трагічної долі кошового, а подали його як рятівника П. Калнишевського від смертної кари: „... його (П. Калнишевського. – Г. К.) було засуджено до кари на смерть, але Нечоса, себто князь Потьомкін, випрохав йому помилування, й його було заслано у Соловецький монастир...”²⁶.

Сучасні вітчизняні історики переконані в тому, що царський уряд цілеспрямовано знищив останній оплот української вольниці й захисника прав і свобод України – Запорозьку Січ, а її керівника – П. Калнишевського – запроторив за тисячі кілометрів у соловецькі каземати²⁷. У добу радянського тоталітаризму десятки тисяч нещасних людей, переважно з України, пройшли крізь Голгофу Соловків, загинули з голоду, від хвороб, непосильної праці, туги за рідною землею.

Отже, незважаючи на значний масив праць, присвячених кошовому отаману Запорозької Січі, низка питань біографічного характеру щодо П. Калнишевського залишаються малодослідженими. Причина того – у забороні царською, а згодом радянською владою вивчати цю героїчну історичну постать, знищення цілого ряду документів і матеріалів, які б могли пролити світло на питання, що так і залишилися на сьогодні „білими плямами” в історії. Із проголошенням незалежності України доступ до архівів хоча і дозволив науковцям глибше та ширше розкрити окреслену нами проблему, проте так і не подолано цілого ряду протиріч щодо біографії П. Калнишевського.

²⁵ Там само.

²⁶ Коцур П. М. Дерево мого роду / П. М. Коцур. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С.310.

²⁷ Кулиняк Д. І. Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорозької: Історичний нарис про Петра Калнишевського / Д. І. Кулиняк. – К.: Рад. письменник, 1991. – С.9.

¹⁰ Ф. Н. Родина Калнишевського / Ф. Н. // Киевская старина. – 1892. – Май. – Т. 79. – С. 249-277.

¹¹ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / [упоряд. С. В. Абросимова та ін.]. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – Вип. 1. – С.374.

¹² Там само. – С.276.

¹³ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. – С.24.

¹⁴ Эварницкий Д. И. Запорожье вь остатках старини и преданияхь народа. – С.-Петербург: Издание Л. Ф. Пантелъева, 1888. – Ч. II. – С. 390-391.

¹⁵ Там само. – С.391; Його ж Последній кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский / Д. И. Эварницкий. – Новочеркасск: Типография А. А. Карасева, 1887. – С.15.

¹⁶ Приступко Н. Соловецький в'язень / Н. Приступко // Хрещатик. – 2003. – 4 лист.

¹⁷ Шудря М. Історія державотворення в іменах / М. Шудря // Українська культура. – 1999. – № 3-4. – С. 26.

¹⁸ Ефименко П. Последній писарь Войска Запорожского Глоба / П. Ефименко // Киевская старина. – 1882. – Т. III. – № 7-9. – С. 368-371.

¹⁹ Фруменков Г. Г. Узники Соловецкого монастыря / Г. Г. Фруменков. – Архангельск: Северино-Западное книжное издательство, 1979. – С.72.

²⁰ Грибовський В. Петро Калнишевський / В. Грибовський. – С.10, 14.

²¹ Коцур В. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського) / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – К.-Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – С.340.

²² Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – Донецьк, 2003. – С.465.

²³ Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К.: Либідь, 1993-288 с.; Коцур В. П. Від Сули до Білого моря... – 360 с.

²⁴ Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К.: Вища шк., 1994. – 539 с.; Грибовський В. Кошовий отаман... – 128 с.

²⁵ Ходатайство Потемкіна о замѣнѣ запорожской старшинѣ смертной казни заточеніемъ вь монастырь // Киевская старина. – 1887. – Сентябрь. – Т.19. – С. 191-193.

²⁶ Степовий В. Запорозький зимівник / В. Степовий, В. Біднов. – Катеринослав, 1916. – С.28.

²⁷ Бровко А. Г. Історіографія історії Нової Січі (1734-1775 рр.): монографія / А. Г. Бровко, Г. Г. Коцур. – К.: Книги-XXI, 2011. – С.204-205.

Галина Коцур
(Київ)

КОШЕВОЙ АТАМАН ЗАПОРОЖСКОЙ СЕЧИ ПЕТР КАЛНЫШЕВСКИЙ: НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ДИСКУССИОННЫХ СТРАНИЦ БИОГРАФИИ

В статье рассматриваются важнейшие дискуссионные моменты биографии последнего кошевого атамана Запорожской Сечи Петра Калнышевского.

Ключевые слова: кошевой атаман, Запорожская Сечь, П. Калнышевский, страницы биографии, историография.

Halyna Kotsur
(Kyiv)

ATAMAN OF ZAPOROZ'KA SICH PETRO KALNYSHEVSKY: THE NEW METHODS OF APPROACHING IN CLARIFYING OF THE DEBATABLE PAGES OF HIS BIOGRAPHY

The major debatable moments of the last ataman of Zaporoz'ka Sich Petro Kalnyshesky's biography are examined in the article.

Keywords: ataman, Zaporoz'ka Sich, P. Kalnyshesky, pages of biography, historiography.

УДК:94 (477.75) „17”

Галина Яценюк
(Чернівці)

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАР'ЄРИ ІВАНА МАЗЕПИ В ЧАСИ ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА САМОЙЛОВИЧА

У статті простежується кар'єрне зростання Івана Мазепи під час перебування на службі у лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Основна увага звертається на швидке завоювання довіри, завдяки чому І. Мазепа виконував найважливіші доручення гетьмана. Вказується також і на те, що І. Мазепа був одним із учасників змови з метою усунення І. Самойловича з посади.

Ключові слова: Лівобережжя, І. Самойлович, І. Мазепа, Московщина, Річ Посполита, козацтво.

Майбутній гетьман Іван Мазепа походив з шляхетського роду. Його кар'єра розпочалася при дворі польського короля Яна-Казимира, але згодом, в 1663 р., І. Мазепа відійшов від короля, за словами О. Оглоблина, через хворобу батька. Однак І. Мазепа не довго засиджувався без політичної діяльності, вже в 1669 р. вступає на службу до гетьмана Петра Дорошенка.

Однією з причин швидкого просування І. Мазепи по службі став його шлюб з Ганною Фридрикевич (яка була донькою генерального судді Семена Польша при гетьмані П. Дорошенку)¹. Завдяки цьому шлюбу І. Мазепа став свояком для правобережного гетьмана П. Дорошенка та полковника Лазаря Горленка. Практично одразу ж Мазепа одержав посаду ротмістра надвірної корогви (гвардійської кавалерії) і досить швидко став довіреною особою при Дорошенку².

Хоч І. Мазепа і був родичем П. Дорошенка, але той не доручав йому важливих справ. Як пише Величко, Дорошенко не зумів оцінити великих здібностей, різносторонності і цікавості І. Мазепи. Однак саме завдяки дорученню П. Дорошенка і відбулася перша зустріч на політичному рівні між І. Мазепою та лівобережним гетьманом І. Самойловичем. Ця подія сталася у березні 1674 р., коли І. Мазепа привіз лист до Переяслава лівобережному гетьману від правобережного.

Саме в цей час Самойлович провів старшинську раду і після її закінчення старшина зібралася на обід у московського боярина, воєводи Ромодановського. У розпал бенкету від Петра Дорошенка прибув посланець – Іван Мазепа з проханням сповістити Москву про те, що він готовий здатися Ромодановському й перейти на бік Росії, якщо за ним збережеться титул правобережного гетьмана. Ромодановський відповів, що Дорошенко може відвідувати його без побоювань, і гість поїхав назад до Чигирини³.

Незабаром після цього візиту в кар'єрі Мазепи стаються чергові зміни. У червні того ж 1674 р. чигиринський гетьман, який саме роздумав підкорятися Росії, наказав Мазепі їхати до Криму, а потім до Стамбула по допомогу, заодно відправив з ним і п'ятнадцять полонених козаків у подарунок ханові. У степу біля Інгулу вони натрапили на роз'їзд запорожців, які схопили Мазепу й привезли на Січ⁴. Там його ледь не вбили, але кошовий І. Сірко вмовив козаків зберегти йому життя. Мазепу закували в кайдани, а його папери переслали через лівобережного гетьмана в Москву. Цікаво, що самого ротмістра Сірко наказав не віддавати, так що воєводі Ромодановському довелося навіть узяти під варту дружину кошового, яка жила в Мерефі під Харковом, а зятя його послав на Січ по цінного бранця. Тоді Сірко відпустив Мазепу, але просив Самойловича добре поводитися з ротмістром і якнайскоріше його звільнити. Мазепа спромігся причарувати й гетьмана (той взагалі дуже цінував освічених людей), тому Самойлович писав у Москву тими ж словами й навіть радив Олексію Михайловичу довіряти Мазепі більше, ніж Сірку. Сам Мазепа на допиті в Москві пригадав кошовому його недавні гріхи і обвинуватив його (вірогідно, навчений Самойловичем) у спробі перейти на бік Дорошенка й заволодіти всією Україною⁵. Крім того, Мазепа докладно розповів про становище, у якому перебував чигиринський гетьман, справивши гарне враження на Артамона Матвєєва (той очолював Малоросійський приказ). Мазепу удостоїли царської аудієнції, він одержав якусь нагороду і був відісланий назад в Україну.

Після прибуття Мазепи з Москви Іван Самойлович призначив його гетьманським дворянином і доручив йому виховувати своїх синів (спочатку Якова, а потім тих, кого відпускали на батьківщину з Москви), а через якийсь час подарував село Малий Самбір⁶. Згодом Іван Мазепа став, що називається, правою рукою гетьмана.

Історія про “перехід” Мазепи на Лівобережжя добре ілюструє той факт, що навіть у 1674 р., коли всі козацькі ватажки мусили думати лише про сумну долю пограбованого турками Поділля, вожді продовжували плести нескінченні інтриги, намагаючись погубити один одного. Конфлікт після того, як з політичної арени зійшов Ханенко, розгортався в трикутнику Самойлович – Дорошенко – Сірко. Власне кажучи, Дорошенко в останні роки його гетьманства турбувало єдине питання:

¹ Скальковский А. А. История Новой-Съчи или последнего Коша Запорожского / А. А. Скальковский. – Одесса: Городская типография, 1846. – Ч.1. – 370 с.

² Бедновъ В. Последний кошевой Запорожья. П. Ив. Калнышевский / В. Бедновъ. – Б. м., 1903. – 18 с.

³ Коцур А. П. Шлях на Голгофу. Від кошового отамана Петра Калнишевського до СВУ / А. П. Коцур, В. П. Коцур. – К.: Хрещатик, 1996. – 84 с.

⁴ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – С.25; Грибовський В. Петро Калнишевський / В. Грибовський. – К., 2007. – С.5.

⁵ Грибовський В. Петро Калнишевський. – С.5.

⁶ Там само. – С.6.

чи продовжувати йому спиратися на Туреччину (що засуджувала вже переважна більшість навіть правобережних козаків), а чи здатися на вигідних умовах Росії або Польщі. Перше погрожувало йому облогою в Чигирині, друге – походом на Україну турецької армії, яка мала й “запасного” гетьмана, Юрія Хмельницького⁷. Важливою для Дорошенка була й позиція Сірка, який, якщо вірити доносам Мазепи й Самойловича, прагнув об’єднатися із чигиринським гетьманом і кримським ханом, щоб відновити фактичну незалежність України, як то було за Хмельницького⁸.

Як „близкий человек”⁹ до гетьмана, Мазепа був у курсі всієї політики уряду Самойловича, і вплив його на цю політику і в 1670-х, і особливо в 1680-х роках. Він брав активну участь у чигиринських походах Самойловича, який марно намагався втримати Правобережну Гетьманщину під булавою лівобережного гетьманату.

Коли руїна Правобережної Наддніпряниці була завершена укладенням Бахчисарайського миру з Кримом і Туреччиною (1681), Мазепа підтримував прагнення Самойловича поширити владу гетьманського „регіменту” на Слобідську Україну, куди пішла велика частина зігнаного з власних земель населення Правобережжя. Саме Мазепі, тоді ще тільки “значному військовому товаришеві”, і своєму небожеві Михайлу Самойловичу, полковникові гадяцькому, доручив гетьман вести переговори про це в Москві (кінець 1680 – початок 1681 р.). Так, у 1680 р. Самойлович, посилаючись на спустошення Правобережжя й вплив людей, яких йому доводилося гонувати “з власної скриньки”, пропонував розселити їх на Слобожанщині, а заодно й приєднати цю землю до України¹⁰. У Москву для переговорів були відряджені Іван Мазепа й племянник гетьмана Михайло (в історичних джерелах його називають Галицьким або Гадяцьким). Але у Москві, зрозуміло, не мала наміру віддавати гетьману частину власної території й таким чином підсилити його державу¹¹.

Що ж до Лівобережжя, то воно в той час зберігало зв’язки з Річчю Посполитою, і то чи не тісніші, ніж із Росією. Законодавство України ґрунтувалося на Литовському статуті, у культурному житті значне місце посідала польська мова (твори нею на захист православ’я писали ще у 80-х роках XVII ст.)¹², в обігу була польська монета, наприклад „полтораки”, відомі серед українців як „чехи”. Аби позбутися їх, Москва в 1675 р. вирішила, а через десять років приготувань почала карбувати в Севську власні „чехи”¹³. Цікавий у цьому відношенні виданий від імені Івана й Петра Олексійовичів указ 1682 р., в якому українці („черкаси”) згадані як іноземці, разом з німцями та “іншими народами”¹⁴.

Обставини міжвоєнного періоду 1681-1686 рр. безпосередньо вплинули на передостанню значну подію часів Самойловича – перехід українського православ’я під владу московських патріархів. Що цікаво, вирішення релігійного питання теж не обійшлося без участі Івана Мазепи.

По смерті Йосипа Тукальського у 1675 р. нового київського митрополита не висвячували – архієпископ Лазар Баранович був містоблюстителем п’ятнадцять років поспіль, починаючи з 1670 р.¹⁵ Але таке невизначене становище не влаштувало І. Самойловича, йому не подобалося, що деякі представники церкви час від часу набували забагато політичної ваги. Гетьман пам’ятав про єпископа Мефодія та протопопа Адамовича, а відносини з Барановичем у нього теж були не найкращі. Незайнята київська митрополічна кафедра вабила можливістю поставити на неї наближену людину й відкинути таким чином чернігівського архієпископа на друге місце серед українських ієрархів. Традиційно подібні справи освячувалися через Константинополь¹⁶. Власне, східних патріархів умовити було не так і важко (ясна річ, отримавши наперед згоду Москви): православні руські землі були для них єдиною надією й опорою, а також джерелом значного прибутку. Але жоден патріарх не зважився б на подібний крок без згоди великого візира, бо ризикував власним життям. Домовлятися з турками було важче, тим більше, що після смерті Тукальського, який мешкав у Чигирині, в них могло з’явитися бажання висвятити нового владика для своїх володінь на Правобережжі¹⁷. Крім того, на думку візира, не можна було виключити впливу поляків на київську кафедру.

До того ж Росія наполегливо нав’язувала гетьману та православному духовництву ідею переходу Київської митрополії під владу московського патріарха. Лазар Баранович, хоча й був людиною, прихильною до православного царя, ніяк не приставав на цю ідею. Як бачимо, зацікавленість Самойловича в позбавленні архієпископа місцеблюстительської посади збігалася з намірами московського патріарха Іоакима.

Перша спроба спільного наступу московського патріарха й гетьмана на українське православ’я могла статися ще наприкінці 1683 р., коли помер архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель. Самойлович порадив Іоакиму благословити вибори нового архімандрита, тобто взяти їх під власний контроль. Але українське духовництво на свій розсуд обрало Варлаама Ясинського, який отримав посвяту від Барановича¹⁸. Проте в 1684 р. знайшовся ще один кандидат на Київську митрополію – луцький єпископ Гедеон із княжого роду Святополк-Четвертинських. Він покинув власну єпархію, бо був не в змозі витримати гноблення православних з боку короля та його спільників-уніатів. Гедеон боявся, що його вб’ють або ув’язнять у Марієнбурзі (де свого часу побував і Тукальський)¹⁹. Єпископ прибув до Батурина, бо мав з гетьманом дружні стосунки. Найбільше Самойловича приваблювало те, що, як він писав сам: “Це людина добра та тиха, яка ніякої влади не бажає”²⁰.

У липні 1685 р. відбулися вибори. Церковних діячів на них було дуже мало – найважливіше, що не було містоблюстителем Барановича, – проте до Києва прибули довірені особи гетьмана: генераль-

ний осавул Іван Мазепа, переяславський полковник Леонтій Полуботок та ще три полковники²¹. Попри те, що собор за таких умов змусив багатьох відчутти, за словами Самойловича, „розкраювання розуму”, Мазепа м’яко переконав духовництво не пручатися. Отож Іван Самойлович заспокоївся щодо політичної конкуренції з боку українського духовництва: Гедеон не лише був „його” людиною, але й отримав наказ від Москви ніяк не втручатися у гетьманські справи.

Вирішуючи внутрішні релігійні питання, І. Самойлович не міг забути й про зовнішні проблеми, а саме, наблизилися до завершення московсько-польські переговори щодо розподілу українських земель. Переходячи безпосередньо до викладу свого бачення проблеми, гетьман згадав про те, що він вже неодноразово займався питаннями миру з Польщею, звертаючись до царів через стольника Семена Алмазова, окольничого Леонтія Неплюєва та думного дяка Омеляна Українцеву²². Значимо, що на сьогодні ми не маємо даних щодо контактів І. Самойловича з С. Алмазовим з цієї проблематики. Зустріч з Л. Неплюєвим відбулася в жовтні 1683 р., а з О. Українцевим гетьман, як відомо, зустрівся в жовтні 1679 р. та восени 1684 р.

З приводу вирішення цього питання І. Самойлович склав „Інструкцію”, яку й доручив везти своєму синові та І. Мазепі. В цей час в Батурині перебував Л. Неплюєв. Він приїхав сюди за наказом царів, маючи наодинці повідомити гетьману, що до Москви прямують польські посланці, вповноважені домовлятися про “Вічний мир”. Згідно з побажаннями московського керівництва І. Самойлович ще раз виклав свої погляди на міжнародну ситуацію, написавши спеціальні „Статті”²³. Здавалося б, що у цих обставинах відправляти до Москви ще й своє посольство немає сенсу. Але, очевидно, відправлення Г. Самойловича та І. Мазепи готувалося ще до приїзду Л. Неплюєва, й відмінити його гетьман не став, незважаючи на приїзд московського гостя, можливо, турбуючись про своєчасне, напередодні польського, прибуття своїх посланців до царів. Однак Л. Неплюєв, хоч і виїхав з Батурина 28 січня, з російськими урядовцями зустрівся й передав усі привезені документи на день раніше²⁴. Пояснюється це звичайними формальними труднощами, яких важко уникнути перед аудієнцією у високопоставлених осіб. Природно, що Л. Неплюєву було легше здолати всі ці бар’єри.

Повертаючись до причин приїзду окольничого, необхідно відмітити, що на цей раз Москва вже не ставила питання про потрібність чи непотрібність договору з поляками. Йшлося лише про те, щоб гетьман порадив, яким чином вести бойові дії: йти на об’єднання з польськими і литовськими військами, чи вирушати на Крим самостійно; як саме організувати похід. Допускалася й можливість виплати Польщі грошової компенсації замість відправки військ. Своє рішення піти на угоду з Польщею проти Туреччини й Криму царі аргументували, по-перше, недотриманням ханством умов миру,

яке, щорічно отримуючи від росіян гроші, продовжує чинити грабінницькі напади на прикордонні міста, та, по-друге, можливістю об’єднання поляків з турками й татарами вже проти росіян²⁵.

У нових обставинах, як в „Інструкції”²⁶, так і в „Статтях” І. Самойлович знову пише про недовіру до Польщі, переконуючи Москву в тому, що її хочуть ошукати. Як аргумент він використовує дані про становище православних на підвладних Речі Посполитій територіях, пропонуючи порушити цю проблему на переговорах. У обох документах²⁷ він нагадує про труднощі військових переходів на віддалені театри бойових дій та про значні зусилля, що необхідні для підготовки і проведення походу на Крим. Взагалі, І. Самойлович знову пропонував зачекати з укладенням договору з Польщею до прояснення політичної ситуації.

Отже, протягом цілого ряду років лівобережний гетьман намагався протидіяти всезростаючій тенденції з боку Російської держави до укладення мирного договору з Річчю Посполитою. І хоч, як відомо, „Вічний мир” було укладено в Москві 16 травня 1686 р., зусилля гетьмана в державотворчому напрямку стали важливим внеском у справу об’єднання всієї України, справу, за яку так гостро вболівав цілий ряд його попередників та наступників, серед яких був і Іван Мазепа.

Восени 1686 р., після укладення миру й союзу з Польщею, російський уряд ухвалив йти походом на Крим. Очолив російське військо князь Василь Голіцин. У травні наступного року 100-тисячне російське військо зібралось на лівому березі ріки Мерла і незабаром рушило на південь²⁸.

Щоб відволікти татар, до Кам’яного Затону, де була розташована залога Григорія Косогова, відрядили 40-тисячне військо, що складалося наполовину з росіян на чолі з Леонтієм Неплюєвим, наполовину з козаків на чолі з Григорієм Самойловичем (це були сердюки, компаніїці, Чернігівський, Прилуцький та Миргородський полки)²⁹. Разом із людьми Косогова їм було наказано обложити турецькі міста в понизі Дніпра – Казікермен та Ісламкермен³⁰.

Під час виступу, після того, як гетьман із козаками перейшов через Самару побудованими трохи раніше мостами, хтось підпалив ці мости, тому російським воякам довелося будувати нові. Пояснення цій дивній події Голіцин дістав дуже швидко, коли отаборився біля річки Кільчені. Старшина повідомила його, що степ і мости спалили козаки за наказом Івана Самойловича, який бажав запобігти розгрому Кримського ханства. До того ж у доносі перераховувалося безліч інших гетьманських провин; відправлення до Криму харчів, зрадницькі розмови, хабарництво й тиск заслужених козацьких старшин. Григорія Самойловича винуватили в тому, що він не дозволив чернігівським міщанам прикріпити на будинку ратуші московського двоголового орла. Гетьмана прямо звинувачували в намірі перетворити Україну на незалежну спадкоємну монархічну державу, по-

силаючись і на шлюбний проект з князем Четвертинським, і на печатку з Погонею (гербом Великого князівства Литовського), яку султан надав Юрію Хмельницькому, а Самойлович, якимось чином захопивши, залишив собі. Під доносом підписалися генеральний обозний Дунін-Борковський, генеральний писар Прокопович, колишні полковники Солонина й Думитрашко-Райча, Степан Забіла і вихідці з Правобережжя – Вуяхевич (генеральний суддя), Лизогуб і Гамалея. Не вистачало підписів ще двох колишніх дорошенківців. Уже після того, як донос було складено, Кочубей все ж таки зважився залишити на ньому свій автограф. Ім'я генерального осавула Мазепи на цій копії відсутнє. Проте у царському листі Голіцину щодо доносу на гетьмана Мазепа згадується серед тих, хто подав „чолобитну”, та він і сам зізнавався в цьому дещо пізніше.

У відповідь на доноси російський уряд, дозволив князеві позбутися Самойловича, а козакам обрати замість нього нового гетьмана. Цікаво, що як російський історик С. М. Соловйов, так і український – О. П. Оглоблин, вважали, що в Москві не зважали на чутки про Самойловича. С. М. Соловйов наголошував на тому, що невдоволення гетьманом в Україні спричинило би повстання, аж ніяк не потрібне російському уряду³¹, О. П. Оглоблин – на тому, що позиція Самойловича мала чи не найважливіше значення під час Кримських походів³². Погоджуються всі щодо того, що Голіцину та його покровителі Софії необхідно було зробити когось винним – чим дорослішим ставав цар Петро, тим хиткішою робилася їхня політична влада, а кожна невдача наближала падіння³³.

22 липня, одержавши згоду з Москви, Василь Голіцин скликав російських полковників і наказав їм оточити гетьманський палац³⁴. Рух військ було помічено, тому Яків Самойлович спробував був утекти, але марно. Сам гетьман, уже не сподіваючись на самостійний порятунок, цілу ніч молився, а зранку пішов до церкви. Коли служба скінчилася, його заарештував один із колишніх полковників-сербів (В. Войца або Р. Думитрашко-Райча – невідомо).

Наступним українським гетьман став саме Іван Мазепа, який хоч й був одним з організаторів усунення Івана Самойловича, але свідомо чи несвідомо продовжував його справу в усіх сферах суспільного життя, у тому числі й у відносинах з Російською державою, яка з кожним роком все більше обмежувала козацьку державність.

Загалом саме завдяки частим поїздкам до Москви за дорученням І. Самойловича І. Мазепа зрозумів, що доля основної частини України вирішувалася тоді царським урядом.

Ці подорожі й дипломатичні місії дали Мазепі дуже багато. Він не тільки налагодив безпосередні стосунки з московським урядом, але й зумів зав'язати відносини в колах московських вельмож; зокрема, на початку 1680-х рр. він досить близько познайомився з князем Василем Голіциним, фа-

воритом царівни Софії Олексіївни й фактичним керівником цілої московської політики, одним з найбільш культурних людей тогочасної Московщини. Разом з тим Мазепа здійснював у Москві широкі торговельні операції, зокрема транспортуючи туди горілку. Та найголовніше – все це давало майбутньому гетьманові досконале знання Московщини й розуміння її загрози для державності України.

¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. – С. 62.

² Там само. – С. 63-65.

³ Там само. – С. 63.

⁴ Там само. – С. 65; Мищик Ю. А. Іван Сірко. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2010. – С. 82.

⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба... – С. 65.

⁶ Там само. – С. 65-66

⁷ Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). – К.: Вид. дім. “Києво-Могилянська академія”, 2004. – С. 141.

⁸ Мищик Ю. А. Іван Сірко... – С. 83-84.

⁹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба... – С. 67.

¹⁰ Там само.

¹¹ Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII-XVIII ст. – Харків: Харківське книжково-газетне вид-во, 1954. – С. 46.

¹² Спасский И. Г. Русская монетная система: Историко-нумизматический очерк – М., 1957. – С. 67; Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 102-115;

¹³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1882. – Т. 12: 1675-1676. – 20 с., 874 стб., – С. 176.

¹⁴ Источники малороссийской истории собранные Д. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – М.: Б. м., 1859. – Ч. 1: 1649-1687. – (2), IV, – С. 280.

¹⁵ Огієнко І. Українська церква за час Руїни: 1657-1687. – К.: Наша культура і наука, 2006. – С. 161.

¹⁶ Там само. – С. 162.

¹⁷ Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. – К.: Абрис, 1991. – С. 186-188.

¹⁸ Харишин М. В. Історія підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату. – К., 1995. – С. 24.

¹⁹ Огієнко І. Українська церква за час Руїни... – С. 158.

²⁰ Там само. – С. 161.

²¹ Там само. – С. 162.

²² Станіславський В. „Статті” гетьмана Івана Самойловича щодо „Вічного миру” // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – Вип. 1. – С. 351.

²³ Там само. – С. 351.

²⁴ Там само. – С. 351.

²⁵ Там само. – С. 352.

²⁶ Источники малороссийской истории... – С. 289-290, 294-295.

²⁷ Там само. – С. 290-293.

²⁸ Разин Е. А. История военного искусства: В 3-х т. – М.: Воениздат, 1962. – Т. 3: Военное искусство мануфактурного

періода війни XVI-XVII вв. – С. 251-258.

²⁹ Там само. – С. 270.

³⁰ Шевчук В. Козацька держава. – К.: Абрис, 1995. – С. 149-150.

³¹ Соловьёв С. М. Сочинения. В 18-ти кн. – М.: Мысль, 1991. – Кн. 7. – Т. 13-14: История России с древнейших времен. – С. 389; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба... – С. 74-75.

³² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба... – С. 74-75.

³³ Востоков А. К истории первого крымского похода // Киевская старина. – 1886. – Т. 14. – № 2. – С. 271.

³⁴ Там само. – С. 272.

*Галина Яценюк
(Черновцы)*

СТАНОВЛЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КАРЬЕРЫ ИВАНА МАЗЕПЫ ВО ВРЕМЯ ГЕТМАНСТВА ИВАНА САМОЙЛОВИЧА

В статті йде про кар'єрний ріст Івана Мазепи в час його перебування на службі у лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Головна увага приділена швидкому завоюванню довіри, завдяки чому І. Мазепа виконував найважливіші поручення гетьмана. Підкреслено той факт, що І. Мазепа був одним з учасників заговору про зміщення І. Самойловича з посади.

Ключевые слова: Лівобережжя, І. Самойлович, І. Мазепа, Московія, Речь Посполита, казачество.

*Halyna Yatsenyuk
(Chernivtsi)*

THE FORMATION OF THE POLITICAL CAREER OF IVAN MAZEPA IN HETMAN IVAN SAMOILOVYCH TIMES

In article is traced the career of Ivan Mazepa, while been in the service of left-bank hetman Ivan Samoilovych. The main attention is drawn to the rapid conquest of trust, so Mazepa served the most important orders of hetman. Also indicated that Mazepa was one of the participants conspiracy to remove I. Samoilovych from his position.

Key words: Left Bank, I. Samoilovich, Ivan Mazepa, Moscovia, Rzeczpospolita, the Cossacks.

УДК: 930.22

*Наталія Леміш
(м. Конопот, Сумська обл.)*

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ УПРАВЛІННЯ ГУБЕРНІЯМИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті проаналізовано нормативні акти, що використовувалися при управлінні адміністративними установами губерній Лівобережної України першої половини ХІХ ст. Вказано на низку законодавчих ініціатив, відкоригованих для територій з „особливим статусом”.

Ключові слова: нормативні акти, органи державної влади, адміністративні установи, організація діловодства.

Перше десятиліття ХІХ ст. для Російської імперії – період становлення вертикалі влади як на рівні вищого щабля управління, так і на місцевому, регіональному рівні. Для Малоросійського генерал-губернаторства як основного територіального утворення Лівобережної України першої половини ХІХ ст. цей процес відбувався особливо складно, урахувавши історичні традиції попередніх століть. А вже територія колишньої Гетьманщини навіть на початок ХІХ ст. залишалась регіоном з відмінною від суто російських територій формою управління, за якої основні важелі керування губернією залишалися за губернатором, поза участі якого не приймалося жодне управлінське рішення. До кінця ХVІІІ ст. організаційна структура управління зазначеною територією відрізнялася більшою автономністю влади, а отже самостійністю щодо прийняття певних управлінських рішень на місцях.

Визнання в політиці Російської імперії пріоритету на ліквідацію відмінностей в соціальному та адміністративному устрої Лівобережної України від центральних регіонів Російської імперії визначило й вибір важелів керування таким регіоном. Серед них провідну роль мало створення й одночасне об'єднання Чернігівської та Полтавської, а згодом і Харківської губернії в одне Малоросійське генерал-губернаторство як один із способів полегшення контролю за цими територіями.

Мету цієї статті автор вбачає в з'ясуванні недостатньо досліджених донині питань щодо особливостей нормативно-правового регулювання процесів управління державними органами влади Лівобережної України на прикладі Чернігівської губернії як регіону, що в першій половині ХІХ ст. перебував у складі Малоросійського генерал-губернаторства з відмінним керуванням, характерним для порубіжних територій Російської імперії.

Зазначена мета зумовлює наступні завдання: охарактеризувати нормативно-правову базу організації процесу управління органами державної влади Чернігівської губернії зазначеного періоду; довести, що адміністративні установи Чернігівської губернії в практиці роботи керувалися не тільки загальноімперськими нормативно-правовими актами, а й відкоригованими для територій з „особливим статусом”, а також такими, що були чинними тільки в межах зазначеної губернії.

Досліджуючи процес законодавчого регулювання системи місцевого управління в Чернігівській губернії в першій половині ХІХ ст., слід відзначити, що основними адміністративними установами відповідно до указу Правлячого сенату від 9 вересня 1801 р. „Об учреждении в Малороссии Черниговской и Полтавской губернии” адміністративними установами губернського рівня визначалися Канцелярія чернігівського цивільного губернатора та Чернігівське губернське правління¹.